

OADJEBAS GUOVDAGEAINNUS

Govven: Aslak Mikal Mienna

**Doaibmaplána: Movt fuomášit, bissehit ja eastadit
veahkaváldima lagas relašuvnnain**

2018 - 2023

Guovdageainnu suohkan – Kautokeino kommune

Sisdoallu

Čoahkkáigeassu	2
1. Ovdasátni	3
1.1 Vuolggga plánii	3
1.2 Nationála čanastus	3
1.3 Movt plánabargu lea čadahuvvon	4
1.4 Ulbmil plánain	6
2. Mii lea veahkaváldin lagas relašuvnnain?	6
2.1 Iešguđetlágan mállet veahkaváldimat man birra mii hupmat leat	7
2.2 Obbalaš láhkavuođdu	8
3. Veahkaváldin Norggas, Sámis ja Guovdageainnus	8
4. Suohkana bálvalusat ja ovttasbargoguoimmit	10
4.1 Suohkana bálvalusat ja ovddasvástádusat	10
4.2 Ovttasbargit ja olgguldas resursat	11
4.3 Neahttiisiiddut	12
4.4 Veahkketelefovnat	12
5. Váldotemá 1; Suohkana oktasaš rutiinnat ja bargovuogit	13
5.1 Oktasaš rutiinnat movt fuobmát veahkaváldima	13
5.1.1 Screening/rutiinnalaš gažaldagat	13
5.2 Oktasaš rutiinnat movt čuovvulit veahkaváldináššiid	14
6. Váldotemá 2; Eastadeapmi	14
6.1 Bijut mat galget joatkašuvvat	15
6.2 Odđa bijut	17
7. Váldotemá 3; Ovttasbargu ja gulahallan	18
7.1 Bijut mat galget joatkašuvvat	18
7.2 Odđa bijut	19
8. Váldotemá 4; Gelbbolašvuodällokten	20
8.1 Odđa bijut	20
Mielddus 1: Veahkaváldin lagas relašuvnnain	23
Mielddus 2: «DUOSTTAT OAIDNIT, DUOSTTAT JEARRAT, DUOSTTAT DAHKAT»	27
Mielddus 3: Symptomat mánáin ja nuorain geat leat vásihan dahje vihttánat iešguđetlágan veahkaváldimii	30
Mielddus 4: Ságastallan mánáin	32
Mielddus 5: Diedjihit politijaide	34
Mielddus 6: Dieđuid addit dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalussii	36
Mielddus 7: Dieđuid addit mánáidsuodjalussii	38
Mielddus 8: Doaibmabidju go lea vuorjašupmi dahje várohus ahte mánná/nuorra vásicha veahkaváldima	40
Mielddus 9: Doaibmabidju go diehtá ahte mánná/nuorra lea vásihan veahkaváldima	42
Mielddus 10: Doaibmabidju go lea vuorjašupmi dahje várohus ahte olmmoš badjel 18 jagi vásicha veahkaváldima	43
Mielddus 11: Mánáidsuodjalusa barggut veahkaváldin lagas relašuvnnaid ektui	45
Mielddus 12: Čuovvuleapmi veahkaváldiiguin	48
Mielddus 13: Miedáhusskovvi	49

Čoahkkáigeassu

Áigumuš suohkana doaibmaplánain lea eastadit ja unnidit dan gillámuša maid veahkaváldin sáhttá dagahit suohkana ássiide. Dan sáhttá bargat sihke go geahččala hehttet veahkaváldin dáhpáhusaid, ja go fállá buori čuovvoleami sidjiide geat leat vásihan veahkaválddálašvuodža.

Veahkaválddálašvuodža eastadit ja bissehit lea buohkaid oktasaš ovddasvástádus beroškeahttá gos suohkanis bargá.

Planas leat vuoruhuvvon njeallje váldotemá boahtte viđa jagi bargui; oktasaš rutiinnat ja bargovuogit, eastadeapmi, buoridit ovttasbarggu ja gulahallama instánssaid gaskkas ja gelbbolašvuodžahuksen.

Guovdageainnu suohkan galggašii ja sáhtálii leat ofelaš barggus eastadit veahkaváldima lagas relašuvnnain sámi guovlluin.

1. Ovdasátni

1.1 Vuolgga plánii

Veahkaválddálašvuohta lea stuora servodatváttisvuohta, ollu ovttaskasolbmot gillájít ja bearrašiin ja báraid gaskkas dáhpáhuvvet láhkarihkkumat man birra ii hubmojuvvo. Lea garra tabu muiatalit illasteami birra mii dáhpáhuvvá oahpes ja lagas olbmuid gaskkas. Mii diehtit ahte dát lea servodatváttisvuohta sihke Sámis ja mis Guovdageainnus, ja maiddai miehtá Norgga ja máilmnis muđui.

2011’is suohkana fágarasttildeaddji joavkkus oinniimet lassáneami veahkaválddálaš áššin Guovdageainnus ja dan váste álggahuvvui fierpmádat Guovdageainnus. Suohkanbargit geain lei erenoamáš beroštupmi oahppat ja bargat buoridit dili Guovdageainnus juste veahkaválddálašvuoda ektui čohkkejuvvoje. Digaštallamiin čoahkkimiin bodii ovdan ahte lea dárbu buoridit bargovugiid ja rutiinnaid veahkaválddálašvuoda ektui, maiddai loktet gelbbolašvuoda temá ektui nu ahte diehtit movt galgá buoremus lági mielde dustet ja bargat illastanáššiiguin. Eastadeapmi lea maid dehálaš.

Dainna plánain mii hálidot ahte buot Guovdageainnu ássit galget dovdat sii leat oadjebasat min suohkanis. Dan dihte lea dárbu systemáhtalaččat bargat sihke eastademiin, árrat fuobmámiin ja veahkehemiin.

1.2 Nationála čanastus

Bargu vuostálastit veahkaváldima lagas relašuvnnain lea daid majemus jagiid ožžon stuorat almmolaš fuomášumi. Ráđđehus ráhkadii 1999is doaibmaplana “Vold mot kvinner”. Sisoallu doaibmaplana ledje 20 biju mat álggahuvvo gaskkal 2002 ja 2003. Guokte dehálaš biju ledje álggahit bearashveahkaváldinkoordináhtorvirrgi buot politijaguovlluide Norggas ja addit heahteguovddážiidda ekonomalaš rámmaeavttu. “Vendepunkt” deattuha dárbbu lokála doaibmaplana vai ahte sáhttit fállat sidjiide geat vásihit veahkaváldima dohkálaš fálaldaga. “Veileder for utvikling av kommunale handlingsplaner” bodii 2008is, mii galgá veahkehít suohkaniid buvttadit sierra suohkanplána veahkaváldima lagas relašuvnnaid ektui. Plána mii

bodii 2012is lea čuovvuleapmi pláanas “Vendepunkt”, ja das lea dehálaš doaibma vuhtiiváldit dárbbu bissovašvuodas ja nannet bargguid veahkaváldin lagas relašuvnnain.

- 1999:** Doaibmaplána “Vold mot kvinner”
- 2003:** NOU 2003:31 “Retten til et liv uten vold”
- 2004:** Doaibmaplána “Vold i nære relasjoner” 2004 – 2007
- 2007:** Doaibmaplána “Vendepunkt” 2008 – 2011
- 2008:** “Veileder for utvikling av kommunale handlingsplaner”
- 2008:** Doaibmaplána “Handlingsplan mot kjønnslemlestelse” 2008 – 2011
- 2008:** Doaibmaplána “Handlingsplan mot tvangsekteskap” 2008 – 2011
- 2009:** Láhka Suohkana heahteguovddášfálaldat. Heahteguovddášlákka
- 2012:** Doaibmaplána veahkaváldin lagas relašuvnnain 2012
- 2013:** Meld. St. 15 (2012 – 2013) “Forebygging og bekjempelse av vold i nære relasjoner. Det handler om å leve”
- 2014:** Strategiija vuosttaldit veahkaváldima lagas relašuvnnain 2014 – 2017
“Barndommen kommer ikke i reprise”
- 2014** Tiltaksplan for å forebygge og bekjempe vold og seksuelle overgrep mot barn og ungdom 2014-2017 “En god barndom varer livet ut”.
- 2014** Handlingsplan mot vold i nære relasjoner 2014-2017 “Ett liv uten vold”

1.3 Movt plánabargu lea čadahuvvon

Fierpmádat čoahkkanii 2016’is gos mearriduvvui ahte lea dárbu álgit ráhkadit ollislaš ja vuđolaš suohkanplána gos systemáhtalaččat čohkke dahje ráhkada juste dákkár oktasaš prosedyraid muhto maiddai gos vuoruhit juste movt ja maid galgá bargat veahkaválddálašvuoda ektui vihtta lagi ovddasguvlui.

Fierpmádagas ledje máŋga čoahkkima gos čohkkeje buot oasseváldiin jurdagiid bijuide ja strategiijaide mat galggašedje dákkár plánii. Dasto ráhkaduvvui bargojoavku mii oačcui barggu ráhkadit vuosttaš veršuvnna dákkár plánii. Bargojoavkkus ledje čuovvovaš olbmot: dearvvašvuodadivššárat Berit Inger Anne Eira Buljo ja Inga Karen Anne Sara, psykologabálvalusas Margrethe Bals Utsi ja Anne Lene Turi Dimpas, mánáidsuodjalusas

Anne Lovise Hætta lea joðihan bargojoavkku ja čallan plána, Berit Annette Hætta ja Ragnhild Buljo.

Bargojoavku vallji njeallje váldotemá maid min suohkanis fertet vuoruhit vai unnidivččiimet veahkaválddálašvuodā.

- 1) **Oktasaš rutiinnat ja bargovuogit** – Buot bargiin suohkanis galget seamma bargovuogit ja rutiinnat main lea ulbmil fuobmát ja veahkehit jus olbmot gillájít veahkaválddálašvuodās.
- 2) **Eastadeapmi** – Mii galgat eastadit veahkaválddálašvuodā lagas relašuvnnain ja mis galget čielga strategijat movt mii dan ollašuhttit.
- 3) **Ovttasbargu ja gulahallan instánssaid gaskkas** – Buoridit ovttasbarggu ja gulahallama buot instánssaid gaskkal geat barget olbmuiguin ja sihkkarastit ahte álbmogis lea luohttevašvuohta ja dustet váldit oktavuođa veahkkebálvalusaiguin.
- 4) **Gelbbolašvuodā huksen** – Hukset gelbbolašvuodā ja duosttat rahpasit hupmat dáid áššiid birra. Sihke mánáin, nuorain ja rávisolbmuin galgá máhttu veahkaválddálašvuodā birra ja giella hupmat dáid áššiid birra. Eat sáhte vuordit ahte mii máhttit ja duosttat hupmat čiegušvuodaid birra go eat leat oahppan ahte dan oažžu ja galgá dahkat.

Bargojoavku bovdii buot suohkanbargiid cealkámušseminárii 01.02.2018. Álgoevttohus sáddejuvvui suohkana ráđđeolbmái, suohkanjođihedđiide, doaibmajođihedđiide, rektoriidda ja NAV jođiheaddjái 22.01.2018. Seminára maŋnel bargojoavku gárvii suohkanplána cealkámušaid vuođul mat bohte ovdan cealkámušsemináras.

Suohkanplána galgá meannuduvvot suohkanstivrras geassemamus 2018.

Plana evaluerejuvvo ja ođastuvvo jagi 2023.

1.4 Ulbmil plánain

Váldoulbmil lea ahte buot Guovdageainnu ássit galget dovdat iežaset oadjebassan min suohkanis.

Doaibmaplána gullá buot suohkana ossodagaide ja bargiide. Doaimmat mat čilgejuvvojít dan pláanas leat fága ja suorgerasttildeaddjít, ja guoskka lihkka olu teknihkalaš ossodahkii go dearvvašvuoda ossodagaide. Suohkanjođiheddjiin lea erenoamáš ovddasvástádus implementeret ja doibmii bidjat plána.

- Mis galget systemáhtalaš eastadanbijut veahkaválddálašvuoda ektui sihke mánáidgárddiin, skuvllain, joatkkaskuvllas ja maiddái rávisolbmuid ektui vai olbmot eai galgga dárbbáshit gillát veahkaválddálašvuodás
- Mis galget buorit rutiinnat fuobmát ja bissehit veahkaválddálašvuoda
- Mis galget buorit rutiinnat veahkehít sihke sin geat leat vásihan illasteami ja illasteddjiid.

2. Mii lea veahkaváldin lagas relašuvnnain?

Veahkaváldin lagas relašuvnnain (maiddái čilgejuvvon eallinguoibmeveahkaváldimin dahje bearáveahkaváldimin) gokčá visot fysalaš ja psyhkalaš veahkaváldimiid ja áitagiid gaskkal dálá ja ovddeš bearashahtuid, ja dat maid guoskka mánáide geat ellet ruovttuin gos lea veahkaváldin. Vuolledábiid lihtodeapmi ja bággonáitin gullet maid dán doahpaga vuollái.

Eatnasat jurddaśit ahte veahkaváldin lea huškun, čiekčan dahje fysalaš vaháguvvan, muhto dat gávdnojít earálágan veahkaváldimat maid. Dollojuvvot gitta go ii hálit, bealkkahallat, njuorasmahttojuvvot, isolerejuvvot dahje bearráigehččojuvvot leat maid ovdamearkkat veahkaválddálašvuhtii.

2.1 Iešguðetlágan mállet veahkaváldimatt man birra mii hupmat leat

- **Fysalaš veahkaváldin:** Buot veahkaváldin mii mielddisbuktá fysalaš oktavuoða - čiekčan, huškkun, duhkoštallan, gazzun, doallat gitta, šluvgin, hoigan, buváhallan. Caggat vissui ja isoleren leat maid fysalaš veahkaváldimat.
- **Psyhkalaš veahkaváldin:** Geavahit sániid ja jiena mii áítá, vaháguhttá, gutnehuhttá dahje earáid gozihit. Badjelgeahčcat, leat berošmeahttun ja earáid njuorasmahttit leat maid ovdamearkkat psyhkalaš veahkaváldimii. Ovdamearkkat leat: "Mun gottán du", "dus ii leat árvu", "don leat ropmi ja nu buoidi ahte ii oktage sáhte leat buorre dutnje".
- **Materiála veahkaváldin:** Cuvket, billistik ja bálkut biergasiid, huškkut seinniid ja uvssaid ja sullasaččaid.
- **Seksuálalaš veahkaváldin:** Buot lágan seksuálalaš loavkideamit. Ovdamearkkat leat: dagut dahje daguid geahčcaleapmi mat mielddisbuktet fysalaš oktavuoðaid, dakkárat nugo guoskan, njávkan, njoallun, njamman, masturbašuvdna, anašan sullasaš dagut ja anašeapmi ja veagalváldin, ja dagut dahje daguid geahčcaleapmi fysalaš oktavuoða haga nugo snoallan, alas goruda čajeheapmi, govven, filbmen, guovlan dahje pornografiija čájeheapmi.
- **Ekonomalaš veahkaváldin:** Stivret earáid ekonomiija; nuppi eallinguoimmis ii leat stivrejupmi iežas dahje oktasaš ekonomiija badjel.
- **Oaidnemeahttumis veahkaváldin:** Veahkaváldin "mii lea áimmus", erenoamáš miellaláhki ovdal dahje manjel veahkaváldima.
- **Veahkaváldin bajásgeassimis:** Fysalaš dahje psyhkalaš ráñggáštus mii lea okta oassi bajásgeassimis ahte rievdadit mánáid ja nuoraid láhttenvuogi.

Ollu mállet leat njulgestaga rihkolaččat norgga lága mielde, earát fas leat loavkideaddjit, ja maiddái sáhettet leat rihkolaččat duoðalašgráda, dávjodaga dahje konteavstta mielde, dahje dat gokčojuvvojít eará láhkparagráfain, ovdamearkka dihte beahttun. Lea dábálaš ahte dát dáhpáhuvvet seamma áiggis.

Beroškeahttá du sohkabeali, de sahtát vásihit don maid veahkaváldima. Dattege vásihit nissonat dávjibut geardduhuvvon duoðalaš veahkaváldimiid ja seksuálalaš illastemiid iežaset eallinguoimmis go dievddut.

Muhtun joavkkut leat liige hearkkit veahkaváldimiidda mat dáhpáhuvvet lagas relašuvnnain. Fáktorat mat sáhettet váikkuhit du hearkivuhtii leat sohkabealli, ahki, doaibmanávccat,

seksuálalaš sodju, sosioekonomalaš duogáš, áhpehisvuohta, sisafárren ja gárrendilli.

2.2 Obbalaš láhkavuođđu

- Ránggáštusláchka
- Dearvvašvuodabargiidlhka fuomášumiiguin
- Mánáidgárdeláchka
- Oahpahusláchka
- Mánáidsuodjalusláchka
- Pasieanta- ja geavaheaddjivuoigatvuodáláchka
- Sosiálabálvalusláchka

3. Veahkaváldin Norggas, Sámis ja Guovdageainnus

Veahkaváldin lagas relašuvnnain lea viiddis ja duođalaš servvodat- ja álbmotdearvvašvuodáttisvuohta. Norgga iskosat čájehit ahte 12% nissoniin ja 3% dievduin leat vásihan duođalaš fysalaš veahkaváldima iežas guoimmis (Hetne ja Steinsvåg, 2011). Sullii 25% norgga mánáin leat vásihan muhtunlágan veahkaváldima unnimusat oktii, ja sullii 5% vásicha dán dávjá ja 1% vásicha roavva veahkaváldima (Hetne ja Steinsvåg, 2011). 5% nuorain vuollel 18 lagi leat vásihan fysalaš veahkaváldima váhnemiin ja 13% psyhkalaš veahkaváldima váhnemiin (Thoresen ja Hjemdal, 2014). Iskosat čájehit ahte juohke lagi vásihit badjelaš 5% rávisolbmuin veahkaváldima dahje áitojuvvot (Thoresen ja Hjemdal, 2014). 20-30% buot olmmošgoddimat Norggas leat goddimat gos goddojuvvo dálá dahje ovdeš guoibmi (Vatne, 2015).

45% sápmelaččain muitalit odđa iskosis ahte leat vásihan veahkaváldima, dáččat ja rivgut mat orro seammá guovlluin lei lohku 29,6% (Eriksen, 2015, 2016, 2017). Dán iskosa vuodul sáhttá dadjat ahte sápmelaččat vásihit eambbo veahkaváldima go dáčča ja rivgo álbmot, vaikko ii daddjo lea go veahkaváldin lagas relašuvnnain vai ii.

Ungdata logut Guovdageainnus (2016) čájehit ahte 24% nuorain leat juhkan alkohola nu ahte dovdet iežas gárremiin, Norggas muđui lea dát lohku 12%. 8% Guovdageainnu nuorain dadjet iežaset givssiduvvon, Norggas muđui lea lohku 7%. 28% nuorain Guovdageainnus dadjet ahte

sii leat dorron, Norggas muđui lea lohku 20%. 16% nuorain leat vásihan áitojuvvot, Norggas muđui lea lohku 10% (ungdata.no).

Politija statistikhain čájehuvvo ahte Finnmárkkus lea ollu eambbo veahkaváldin go eará fylkkain Norggas. Guovdageainnu suohkanis leat alla logut Norgga loguid ektui, vaikko logut rievddadit jagis jahkái.

Báiki	Buot láhkarihkkumat		Veahkaváldinkriminalitehta	
	Duohta lohku	Juohke duhát ássis	Duohta lohku	Juohke duhát ássis
Olles Norga	332 141	63,7	34 673	6,6
Finnmárku	4871	64,3	705	9,3
Guovdageaidnu	235	79,5	22	7,9

Gáldu: Statistisk sentralbyrå 2015-16

<https://www.ssb.no/sosiale-forhold-og-kriminalitet/statistikker/lovbrudda>

Veahkaváldin ja traumáhtalaš streassa nationála oahpahusguovddáš (NKVTS) lea čađahan prošeavtta gos leat čohkken eambbo dieđuid veahkaválddálašvuoda birra Sámis ja čállán girjji/raportta dan birra (Øverli, Bergman ja Finstad, 2017). Raporttas ovdanbuktet ahte veahkaváldin sámi guovlluin lea temá man birra lea váttis hupmat. Danne leage dehálaš beassat iežas gillii oažžut veahki ja lea maid dehálaš sihkkarastit ahte olbmuin lea luohttámuš veahkkebálvalusaide. Ollugiin geain lea Sámi gullevašvuhta, ii leat vel odnege luohttámuš stuoraservodahkii assimileren- ja dáruiduhhttinpolitihka geažil. Dát vuhtto erenoamážit dalle go veahkaváldin gillájeaddji geas lea sámi duogáš ja bargit geat eai leat sámit dearvvašvuoda-ja sosiálabálvalusain ja politijas, deaivvadit. Máŋggas vásihit ahte veahkaváldin ja vearredagut lea dakkár fáddá maid bearrašat čiegadit sámi servodagas, ja erenoamážit unna báikegottiin gos “buohkat dovdet buohkaid”. Lea ballu risikeret botket bearashaáttiid ja billistit ovttasbarggu sogaid gaskka jus mualit illastemiid birra. Go ballet ahte ieža fertejít botket bearashaáttiid ja massit ovttasbarggu sogaid gaskka ja massit olles sin sámi identitehta, válljejít veahkaváldin gillájeaddjít čiehkat veahkaválddi ja vearredaguid – ja bidjet oktasašvuoda ovddabeallai.

Gáldut

Eriksen A.: *Breaking the silence» Interpersonal violence and health among Sami and non-Sami – a population-based study in Mid- and Northern Norway.* SAMINOR 2 studie.

Helsefakultetet, Universitetet i Tromsø

Eriksen, A.M.A., Schei, B., Hansen, K.L., Sørlie, T., Fleten, N., Javo, C. (2016). Childhood violence and adult chronic pain among indigenous Sami and non-Sami populations in Norway: a SAMINOR 2 questionnaire study. International Journal of Circumpolar Health. Vol. 75. doi: [10.3402/ijch.v75.32798](https://doi.org/10.3402/ijch.v75.32798) <http://hdl.handle.net/11250/2437288>

Eriksen, A., Hansen, K.L., Javo, C., Schei, B. (2015). Emotional, physical and sexual violence among Sami and non-Sami populations in Norway: The SAMINOR 2 questionnaire study. Scandinavian Journal of Public Health. Vol. 43. doi: [10.1177/1403494815585936](https://doi.org/10.1177/1403494815585936) <http://sjp.sagepub.com/content/43/6/588.full.pdf+html>

Hetne, U. & Steinsvåg, P.Ø (red): Barn som lever med vold i familien. Grunnlag for hjelp og beskyttelse, ISBN, 2011. Universitetsforlaget.

Thoresen, S. & Hjemdal, O.K. (red). Vold og voldtekts i Norge. En nasjonal forekomststudie i et livsløpsperspektiv. Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatiske stress A/S. Rapport nr. 1, 2014. NKVTS.

Vatne, S.K.B: Partnerdrap i Norge 1990-2012. En mixed method studie av risikofaktorer for partnerdrap. 2015. Rapport, ISBN, Oslo universitetssykehus.

Øverli, I.T, Bergman, S. & Finstad, AK. Om du tør å spørre, tør folk å svare. Hjelpeapparatets og politiets erfaringer med vold i nære relasjoner i samiske samfunn. Rapport nr.2 2017. Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatiske stress. NKVTS.no

4. Suohkana bálvalusat ja ovttasbargoguoimmit

4.1 Suohkana bálvalusat ja ovddasvástádusat

Bálvalus	Ovddasvástádus/Barggut
Mánáidgárddit, skuvllat, ÁÁO, PPB, jorttamovrabálvalus, dearvvašvuodđadivššár, mánáidsuodjalus, doaktárat, psykiatrijjabálvalus,	Eastadit veahkaváldima lagas relašuvnnain

NAV, álbmotdearvvašvuodakoordináhtor, gárrenmirkokoordináhtor, psykologat.	
Buot suohkanbargit	Dieđihit mánáidsuodjalussii jus várughat veahkaválddálašvuodá
Buot suohkanbargit	Dieđihit politijjaide jus várughat veahkaválddálašvuodá
Mánáidgárddit, skuvllat, ÁÁO, PPB, mánáidsuodjalus, NAV, buot dearvvašvuodabargit.	Fuobmát, kártet ja sihkkarastit čuovvuleami (veahkehit olbmuid rievttes bálvalusain váldit oktavuodá)
Mánáidsuodjalus, doaktárat, psyhkalaš dearvvašvuodabargit ja dearvvašvuodadivššár, psykologat	Čuovvulit gillájeddiid
Mánáidsuodjalus, doaktárat ja psykologat	Čuovvulit illasteddiid/veahkaváldiid

4.2 Ovttasbargit ja olgguldas resursat

Guovdageainnu suohkana bálvalusain leat ovttasbargoinstánssat geat barget eastadeaddji ja/dahje čuovvolemiin veahkaváldin lagas relašuvnnain:

- Doavttervákta 116 117
- Finnmárkku politijaguovlu 78 97 20 00/Politija 02800
- Bátnedoavttirbálvalus 78 96 58 90
- Bearašveahkaváldinkoordináhtor Finnmárkkus (politija) 78 46 99 18
- Lilja Skljarova Hansen, šleadgaboasta: lilja.skljarova.hansen@politiet.no
- Sámi heahte- ja inseastaguovddáš 78 46 70 88 Kárášjogas
- Sis-Finnmárkku bearašsuodjalanguovddáš 466 15 610
- Finnmárkku buohcciviessu 78 42 10 00
- Hámmárfeastta Heahtedilleguovddáš 78 41 30 18

- Veagálváldin dusttehus Finnmárkku buohcciviesus
  - Vuostáváldinbáiki Hámmárfeasta buohcciviesus 78 42 12 10
  - Vuostáváldinbáiki Girkonjárgga buohcciviesus 78 97 32 00
- GPG Gaska-Finnmárku/SÁNAG
  - Mánáid- ja nuoraid ossodat (Kárášjogas) 78 46 95 50
  - Rávisolbmuid ossodat (Leavnnjas) 78 46 45 50
- Stáda Mánáidviessu Tromssas 77 79 74 40
  - Konsultašuvdnateama 77 75 99 50
- Veahkaváldin, traumáhtalaš streassa ja iešsorbmeneastadeami guvllolaš resursaguovddáš (RVTS Davvi) 77 75 43 80
- Veahkaváldin ja traumáhtalaš streassa Nationála Oahpahuusguovddáš (NKVTS) 22 59 55 00

4.3 Neahttiiddut

Dinutvei.no (Lea sámegilli)

Ung.no/vold

Littsint.no

Amathea.no 815 32 005

4.4 Veahkketelefovnnat

Alárbmatelefodna mánáide ja nuoraide 116 111

Rukses ruossa fálaldat mánáide ja nuoraide 800 33 321

Rukses ruossa telefovndna bággejuvvon náittosdili dahje sohkabeallemuohcumuša oktavuođas 81 55 52 01

Dievdotelefodna 22 34 09 60

Vuorrasiid suodjalus - nationála telefovndna 800 30 196

5. Váldotemá 1; Suohkana oktasaš rutiinnat ja bargovuogit

Buot suohkana bargiin lea geatnegasvuhta diehtit movt fuobmát veahkaváldima ja maid galgá dahkat jus váruha veahkaváldima. Lea dehálaš ahte son gií vásihá veahkaváldima galgá oaččut seamma veahki ja čuovvoleami vaikko guđe bálvalusain váldá oktavuođa.

Čuovvovaš mildosiin mitaluvvo makkár mearkkaid sáhttá oaidnit ja movt sáhttá jearrat ja hupmat olbmuiguin jus váruha ahte mánás dahje rávisolbmos ii leat buorre dilli. Mielddus 1-4 leat rutiinnat mot fuobmát veahkaváldima, ja mielddus 5-13 leat suohkana oktasaš rutiinnat mot čuovvulit veahkaváldin áššiid.

5.1 Oktasaš rutiinnat movt fuobmát veahkaváldima

- Mielddus 1: Fysalaš veahkaváldin – symptomat ja mearkkat
- Mielddus 2: Rávvagat movt duosttat oaidnit, duosttat jearrat, duosttat dahkat
- Mielddus 3: Symptomat/mearkat mánain ja nuorain geat leat vásihan dahje leat vihtánat iešguđetlágan veahkaváldimii
- Mielddus 4: Rávvagat movt ságastallat mánain

5.1.1 Screening/rutiinnalaš gažaldagat

Muhtun surrgiin ja bálvalusain lea lunddolaš ja dehálaš ahte rutiinnalaččat jerrojuvvo ja ságastallojuvvo veahkaválddálašvuodá birra. Čuovvovaš bálvalusain galgá rutiinnalaččat jerrojuvvot olbmuin dán temá birra:

- Mánáidgárddeálginságastallamis
- Rutiinnalaš mánáidkontrollain dearvvašvuodaguovddážis
- Skuvladearvvašvuodabálvalusas - ohppiin jerrojuvvo ja ságastallojuvvo
- Fástadoaktára luhtte
- Psykiatrijabálvalusas/psykologabálvalusas
- Jorttamora kontrollain

- Sisaváldin- ja kártenságastallamis: Boarrásiidsiiddas, Dorvogoađis, Demeansaguovddážis ja Ruovttubálvalusas
- Mánáidsuodjalusas
- Pedagogalaš Psykologalaš bálvalusas

5.2 Oktasaš rutiinnat movt čuovvulit veahkaváldináššiid

- Mielddus 5: Diedihit politijiaide
- Mielddus 6: Dieđuid addit dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalussii
- Mielddus 7: Dieđuid addit mánáidsuodjalussii
- Mielddus 8: Doaibmabidju go lea vuorjašupmi dahje várohus ahte mánná/nuorra vásaha veahkaváldima
- Mielddus 9: Doaibmabidju go lea dieđa ahte mánná/nuorra lea suojeheapme veahkaváldimii
- Mielddus 10: Doaibmabidju go lea vuorjašupmi dahje várohus ahte olmmoš badjel 18 jagi vásaha veahkaváldima
- Mielddus 11: Mánáidsuodjalusa barggut veahkaváldin lagas relašuvnnaid ektui
- Mielddus 12: Čuovvoleapmi veahkaváldiiguin
- Mielddus 13: Miedáhusskovvi

6. Váldotemá 2; Eastadeapmi

Eastadeapmi lea bijut mat hehttejít dahje bissehit veahkaválddálašvuoda (omd: ahte doavttir dahje jorttamora jearrá buot áhpehis nissóniin veahkaválddálašvuoda birra), muhto maiddai bijut ja proseassat mat dagahit ahte olbmot ieža besset ja máhttet iežaset sihkarvuoda ja dearvvašvuoda buoridit dahje nannet (omd: ahte buot oahppit skuvllas ohppet mii lea veahkaválddálašvuhta ja maid galgá dakkat jus vásaha dan, dahje dearvvašvuodadivššár hupma váhnemiiguin bajásgeassinstrategiijaid birra).

Eastadeapmi sáhttá dáhpáhuvvot mángga lágje ja dásis:

Universála bijut: Olles álbmogii (omd: diehtojuohkin, neahttiidi, skuvlaprogrammat).

Selektiiva bijut: Strategiijat sidjiide geat leat muhtun erenoamáš riskajoavkkus, nu go nissonolbmot, doaimmashehttejuvvon olbmot, olbmot geat leat gárrenmirkobirrasis, jna.

Indikatiiva bijut: Strategijiat ovttaskasolbmuide gos diehtit ah te juoga lea dáhpáhuvvan dahje leat ollu riskafáktorat (omd: mánná gi lea muitalan oahpaheaddjái ah te váhnen hušku su. *Tidlig innsats/ árrat fuobmát* skuvllain ja mánáidgárddiin lea indikatiiva bidju).

6.1 Bijut mat galget joatkašuvvat

1. Eastadeapmi – Bistevaš bijut mat leat álggahuvvon				
Nr.	Veahkkebidju	Čilgehus	Ovddasvástádus/ bálvalus- doaimmaheaddji	Áigerámma/ Stáhtus
1.1	Skuvladearvvašvuoda-bálvalus	Dearvvašvuodadivšáris leat fásta kantuvrabeaivvit vahkkosaččat sihke mánáidskuvllas, nuoraidskuvllas ja joatkkaskuvllas. Vuosttašceahkcefálaldat. Ii leat dárbu dingot áiggi.	Dearvvašvuoda-divšár	Álggahuvvon ja bistevaš
1.2	Nuoraid dearvvašvuoda-bálvalus	Juohke disdaga dii. 15:30-17:00. Doavttir lea maid dii. 15:30-16:30. Vuosttašceahkcefálaldat. Ii leat dárbu dingot áiggi.	Dearvvašvuoda-divšár, jorttamora ja doavttir	Álggahuvvon ja bistevaš
1.3	Mánáid kontrollat dearvvašvuodadivšoh agas	Buot mánáide gaskkal 0-5 lagi lea fálaldat boait 14 dearvvašvuodakontrollaide. Jearrat ja hupmat veahkaváldima birra, “shaken baby syndrome”, bajásgeassin strategijiaid birra.	Dearvvašvuoda-divšár	Álggahuvvon ja bistevaš
1.4	Psykiatrija ja psykologbálvalus	Nuvttá vuosttasceahkcefálaldat olles álbmogii geain lea váttis eallindilli dahje/ ja rahčet psyhkalaččat	Psykologa-bálvalus/ Psykiatriija-bálvalus	Álggahuvvon ja bistevaš
1.5	Suohkana fágarasttildeaddjiteamas teama Árrat fuobmát ja veahkehít	Fágarasttildeaddjiteamas lea digaštallan- ja bagadallanforuma vuodðoskuvllas, nuoraidskuvllas, joatkkaskuvllas ja mánáidgárddiin mánnosaččat. Dáppé besset anonymalaččat ráðdádallat áššit mánáid ja nuoraid ektui. Teama ovttas ásahusain	Fágarasttildeaddji teama: PP-bálvalus, mánáidsuodjalus, dearvvašvuoda-	Álggahuvvon ja bistevaš

		<p>veardida makkár yeahki ja čuovvoleami oktasaš mánát/nuorat dárbašit.</p> <p>Váhnemát sáhttet maid váldit oktavuođa teamain</p>	divššár, psykologabálvalus	
1.6	Oahpahit seksualitehta birra nuoraide nuoraidskuvllas ja joatkkaskuvllas	Ságastallan seksualitehta ja seksuála illasteami ja rájiid birra 8., 9. ja 10. luohkká ohppiiguin. Juohke nuppi jagi.	MSO studeanttat/ dearvvašvuodá- divššár	Álggahuvvon ja bistevaš
1.7	Sis Finnmárku Bearašsuodjalankantu vra	Bearašsuodjaluskantuvra lea mánnoсаčcat 2 beaivve Guovdageainnus. Fállet bárraterapiija, bearásterapiija ja ráddádallama.	Sis Finnmárkku bearašsuodjalankantuvra	Álggahuvvon ja bistevaš
1.8	Suhtuháddašankursa	Kursa sutnje geas leat váttisvuodat hálddašit suhtu.	Sis Finnmárkku bearašsuodjalankantuvra	Álggahuvvon ja bistevaš
1.9	Sámi heahte- ja inseasta guovddáš	Oadjebas orrunbáiki ja/dahje eará yeahkki sidjiide geat leat vásihan yeahkaválddálašvuodá ruovttuin.	Sámi heahte- ja inseastaguovddáš	Álggahuvvon ja bistevaš
1.10	NAV ráđđeaddi joatkkaskuvllas	Eastadit ahte nuorat heitet skuvllas, movttiidahttet váldit oahpu.	NAV/Čuovvolan- bálvalus	Álggahuvvon ja bistevaš
1.11	ICDP (International Child Development Program)	Eastadanprógrámma mii nanne ovttasdoaibmama váhnemiid ja mánáid gaskkas, ja eastadit váttisvuodá ovdáneami manjít áiggis.	Suohkana ICDP sertifiserejuvvon bargit	Álggahuvvon ja bistevaš
1.12	Demeansa oapmahašskuvla	Dan skuvllas hubmojuvvo yeahkaváldin vuorrasiid vuostá.	Demeansa- koordinátor	Álggahuvvon ja bistevaš

6.2 Oðða bijut

2. Eastadeapmi – Evttohusat oðða bijuide					
Nr.	Veahkkebidju	Čilgehus	Ovddasvástádus/ bálvalus- doaimmaheaddji	Ekonomalaš árvvoštallan	Áigerámma/ Stáhtus
2.1	Temá personálačoahkkimiin	Buot bargit suohkanis galget oaččut diehtojuohkima dan plána birra, ja personálacoahkkimin galgá hubmojuvvot mot dat plána lea relevánta juohke ossodahkii	Suohkan-joðiheaddjit	Dalá ekonomalaš rámma siskkobealde, eai leat lassi golut	Álggahuvvot borgemánu 2018 - jahkásaččat
2.2	Eastadit ja fuobmát veahkaváldima áhpehis nissoniin	Áhpeheamit iskan ja kártet veahkaváldima birra áhpehemiid rutinnalaš kontrollain.	Jorttamora ja doavttir	Dalá ekonomalaš rámma siskkobealde, eai leat lassi golut	Álggahuvvo farggamusat
2.3	Váhnenčoahkkimat	Veahkaváldin lagas relašuvnnain temá jahkásaččat sihke mánáidgárddiin ja skuvllain.	Joðiheaddjit ja rektorat	Dalá ekonomalaš rámma siskkobealde, eai leat lassi golut	Álggahuvvo farggamusat
2.4	Eastadan prográmma/temávahkuu	Mánáidgárddiin ja skuvllain galgá leat veahkaváldin lagas relašuvnnain temá/prográmma jahkásaččat. Ulbmil lea eastadit veahkaváldálašvuoda ja seksuála illasteami.	Mánáidgárde- ja skuvlajoðiheaddjit ovttasráðiif fágáras tildeaddji teamain	Dálá ekonomalaš rámma siskkobeale ja láigohit logaldalli – eksterna ruhtadeapmi 80.000,-	Álggahuvvot oððajage-mánu 2019

2.5	Neahttiſiudu	Suohkana neahttiſiiddus galget leat sadjegásas dieðut veahkaváldima lagas relašuvnnain birra.	Veahkaváldin bargojoavku	Dalá ekonomalaš rámma siskkobealde, eai leat lassi golut	Válmmas ovdal geassemánu 2019
-----	--------------	---	--------------------------	--	-------------------------------

Gelbbolašvuodálokten lea maiddai dehálaš eastadanbargui. Mii leat cohkken bijuid gelbbolašvuoda loktema birra kap 8`ii

7. Váldotemá 3; Ovttasbargu ja gulahallan

Sihkkarastin dihte buriid fálaldagaid min álbmogii, lea dehálaš ahte buot instánssat barget bures ovttas ja ahte lea buorre gulahallan. Ii galgga nu ahte jus ovdamearkka dihte mánáidsuodjalus lea dat vuosttaš bái ki gos muitala dáhpáhusaid birra ja bivdá veahki, de ferte dat seammá olmmoš mannat viða-guða eará kantuvrrain muitalit seammá muitalusa. Ja soaitá dasto oažžut vihtta-guhtta iešguðet rávvagiid dahje oaiviliid das ahte movt čuovvulit ášši viidáset. Danin leage nu dehálaš sihke ahte mis leat buohkain dat seammá rutiinnat mat leat ráhkaduvvon Norgga vuodđolága vuodul ja maid ahte mis lea buorre gulahallan gaskaneamet. Dan seammás mii diehtit ahte veahkaváldináššit leat dávjá hui mánjgabéalat áššit ja lea muhtomin váttis diehtit movt lea buoremus čuovvulit ášši viidáset. Ii buot áššiin sáhte juste seammaládje jurddašit ja bargat, ii gávdno nie gal “mála” dahje bargovuohki mii dagaha ahte juste seammaládje bargat buot áššiin.

7.1 Bijut mat galget joatkašuvvat

3. Ovttasbargu ja gulahallan – Bistevaš bijut mat leat álggahuvvon				
Nr.	Veahkkebidju	Čilgehus	Ovddasvástádus/bálvalus-doaimmaheaddji	Áigerámma/Stáhtus
3.1	Suohkana fágárasstildeaddji teama	Teama bokte ovttastahttit bálvalusaid mánáide ja nuoraide suohkanis.	Fágárasstildeaddji teama	Álggahuvvon ja bistevaš

3.2	Ovttasbargu gaskkal mánáidsuodjalusa ja politija	Mánnosaščoahkkimat gos oktasaš áššiid čuovvulit. Eastadan bijuid digaštallat.	Mánáidsuodjalusa fágalašjodiheaddji, politija sekšuvdnajodíhead dji	Álggahuvvon ja bistevaš
3.3	Veahkaváldin lagas relašuvnnain fierpmádat	Fierpmádat galgá digaštallat sihke eaŋkiláššiid, gelbbolašvuodáloktema, hutkat ja bidjat johtui bijuid olles álbmogii ja bargiide Guovdageainnu suohkanis.	Veahkaváldin lagas relašuvnnain fierpmádat	Álggahuvvon ja bistevaš
3.4	Ovttasbargu spesialisttainearvvašvu oðain	Mánnosaš ovttasbargo čoahkkimat gaskkal suohkana ossodagaid ja SÁNÁG.	SÁNÁG	Álggahuvvon ja bistevaš

7.2 Oðða bijut

4. Ovttasbargu ja gulahallan – Evttohusat oðða bijuide					
Nr.	Veahkkebidju	Čilgehus	Ovddasvástádus/ bálvalus- doaimmaheaddji	Ekonomalaš árvoštallan	Áigerámma/ Stáhtus
4.1	Ovttasbargošiehtadus	Ovttasbargošiehtadus bálvalusaid/instánssaid gaskkas geat ovttasbarget olbmuid ektui.	Ossodaga joðiheaddjit	Dalá ekonomalaš rámma siskkobealde	Álggahuvvo 2018 mielde
4.2	Oktasaš miedáhusskovvi veahkkebálvalusaid gaskkas	Ulbmil miedáhusain lea sihkkarastit ahte bálvalusat besset ovttasbargat (mielddus 13).	Fágabargit dearvvašvuodá- ja sosiálbálvalusain	Dalá ekonomalaš rámma siskkobealde, eai leat lassi golut	Álggahuvvo čakčat 2018
4.3	Veahkaváldin- koordináhtor 50% virggis	Ovddasvástádus implementeret doaibmaplána suohkanii. Joðihit veahkaválddálaš fierpmádaga. Gulahallanolmmoš áššiin gos válđo	Ráðđeolmmái	Čatnat mánáidsuodjalus eastadanvirgái mii ruhtaduvvo	Álggahuvvot čakčamánnu 2018

		oktavuohta veahkaváldin ášsin, sihke álbmogii ja suohkan bargiide. Ovddasvástádus suohkana gelbbolašvuoda huksemii.		jahkásáčat fylkamannis	
4.4	Ovttasbargu eaktodáhtolaš joavkuiguin	Veahkaváldin lagas relašuvnnain fierpmádat ovttasbargá eaktodáhtolaš joavkuiguin ja organisašuvnnaiguin fárrolaga hutkat ja čadahit eastadan bijuid.	Veahkaváldin lagas relašuvnnain koordinátor	Dalá ekonomalaš rámma siskkobealde	Álggahuvvo čakčat 2018

8. Váldotemá 4; Gelbbolašvuodalokten

Suohkana álbmot (mánát, nuorat ja rávisolbmot) galget diehtit mii veahkaválddálašvuohta lea ja maid galgá dahkat jus váruha ahte ieš dahje earát vásihit dan.

Suohkana bargit galget oažžut vuđolaš oahpu ja dieđuid mii lea veahkaválddálašvuohta ja movt mii buohkat galgat iežamet bargguin fuobmát, dustet ja veahkehit. Iešguđet bargsajiin ja instánssain leat iešguđet dárbbut gelbbolašvuoda loktemii.

Dán plánas lea čohkkejuvvon veahá “vuodđomáhttu” veahkaválddálašvuoda birra, suohkana oktasaš rutiinnat ja bargovuogit, ja maiddái čielggadan makkár ášshit gullet “veahkaváldin lagas relašuvnnain” doahpagii (kap. 2-5). Vuosttaš lávki gelbbolašvuoda loktemis lea ge dasto ahte buot bargit galget dán plána birra diehtit ja oažžut áiggi lohkat ja digaštallat plána sisdoalu, vai ii šatta nu ahte dát plána biddjo eret ja vájalduvvo. Galggašii leat “ealli dokumeanta” ja njuolgut bargoreaidu árgabeaivvis.

8.1 Ođđa bijut

Dan plána áigodagas 2018-2023 mii vuoruhit earenoamážit gelbbolašvuoda loktema 3 temáide

1. Veahkaválddálašvuohta mánáid ja nuoraid ektui
2. Veahkaválddálašvuohta vuorrasiid ektui
3. Veahkaválddálašvuohta doaimmashehttejuvvon olbmuid ektui

5. Gelbbolašvuodāloketen – Evttohusat odda bijuide

Nr.	Veahkkebidju	Čilgehus	Ovddasvástádus/ bálvalus- doaimmaheaddji	Ekonomalaš árvoštallan	Áigerámma/ Stáhtus
5.1	Neahttakursa buohkaide geat barget mánáiguin ja nuoraiguin	<u>RVTS e-kursa</u> <u>www.snakkemedbarn.no</u>	Jođiheaddjit čorgejít áiggi bárgide váldit kurssa	Dalá ekonomalaš rámma siskkobealde	Čađahuvvo ovdal 2020
5.2	Neahttakursa doavttervákta bárgide	https://kurs.uni.no/course/view.php?id=16	Ossodatjođiheaddji čorge áiggi bárgide váldit kurssa	Dálá ekonomalaš rámma siskkobealde	Čađahuvvo ovdal 2020
5.3	Sihkkarastit buot bárgide vuodđomáhtu veahkaváldin lagas relašuvnnain	Buot ossodagat galget hukset dahje nannet gelbbolašvuoda vai sáhttet bargat buori barggu veahkaválddálašvuoda ektui, ovdamemarkka dihte dákkár temát: <ul style="list-style-type: none"> - Mii lea veahkaválddálašvuhta? - Movt fuobmát dahje screenet? - Fágarasttildeaddji bargu – movt ovttasbargat earáiguin? - Jávohisvuodđageatnegasvuhta/ dieđihangeatnegasvuhta - Traumáhtalašvuodđuduuvvon fuolahus - Kultuvrraipmárdus	Buot suohkan- jođiheaddjit	Dalá ekonomalaš rámma siskkobealde	Álggahuvvo čakčat 2018
5.3	Kursafálaldat sidjiide geat barget mánáiguin ja nuoraiguin	Fágarasttildeaddji teama addá fálaldaga veahkaváldin lagas relašuvnnain kursa sidjiide geat barget mánáiguin ja nuoraiguin	Fágarasttildeaddji teama	Olgguldas ruhtadeapmi dahje suohkana fágarasttildeadd ji teama kurse bargiid	Álggahuvvo čakčat 2018
5.4	Kursafálaldat sidjiide geat barget doaimmashehttejuvvon olbmuuin	Bargiin geat barget doaimmashehttejuvvon olbmuiguin galgá leat fokus veahkaváldimii lagas relašuvnnain ja dovdat guoskevaš rutiinnaid.	Ossodatjođiheaddji t dearvvášvuodđabálv alusas	Olgguldas ruhtadeapmi dahje siskkáldas kurssat	Álggahuvvo giđđat 2019

5.5	Kursafálaldat sidjiide geat barget vuorrasiiquin	Bargiin geat barget vuorrasiiquin galgá leat fokus veahkaváldimii lagas relašuvnnain ja dovdat guoskevaš prosedyraid.	Dearvvašvuoda- bálvalus	Olgguldas ruhtadeapmi dahje siskkáldas kurssat	Álggahuvvo giđđat 2020
-----	--	---	----------------------------	--	---------------------------

Mielddus 1: Veahkaváldin lagas relašuvnnain

FYSALAŠ ILLASTEAPMI – SYMPTOMAT JA MEARKKAT

Definišuvdna:

Fysalaš illasteapmi mánáid vuostá mearkkaša ahte muhtun eará bávččagahttá máná, dagaha mánnái gorutlaš vahágiid dahje buozanvuoda. Illasteapmi sáhttá leat huškun, dávvirin dahje dávvira haga, čiekčan, duhkostallan, cikcun, gáskin, bálkesteapmi, boaldin, šluvgin, jna. Buot roavvaseamos illasteamit sáhttet leat mirkkuid addin, geahččalit goddit dahje goddin. Fysalaš ránggáštus atnon disiplineremis ja bajásgeassimis máná, ja sohkabeallemuohcumuš maid leat fysalaš illastanvuogit.

Illasteami klinikhalaš mearkkat

Ferte váhnemis dahje mánás jearrat čilgehusa mearkkaide dahje symptomaide.

Sáhpadasat, árpa, čuohpastat dahje hávvesadji

- Sáhpadas (dábáleamos mearka mánáillasteamis). Mánás gii ii lihkat eai galgga leat sáhpadasat.
- Mánás eai berre leat sáhpadasat sajiin gos ii leat lunddolaš mánnái oažžut sáhpadasaid/vahágiid dábálaš stoahkamis. Ovdamearkka dihte: Čalmmiin, beljiin, njálbmeguovnnjis, čeabehis, rattis, čoavjjis, čielggis, badjegiedain, siskkildas čoarbbealis, giehtaváimmuin, juolgevuoduin ja vuolledábiin.
- Mánás eai berre leat sáhpadasat dahje hávvesajit mat ráhkadir minstara lihkkis. Ovdamearkka dihte: Ollu mearkkat dahje ollu seamma sturrodagas ja hámis.
- Mánás eai galgga leat:
- “oarraminsttar” čeabehis/niskkis, giehtalađđasiid ja boskkiid birra
- rukses ihtalumit – unna luoskaneapmi – čeabehis, niskkis, njálbmeguovnnjis ja čalmmiid gaskacuoccas.

Buollinvahágat

- Vahága hápmi ja málle lea váttis heivehit máná/váhnema/earáid čilgehussii.

- Mearkkat sigareahta, boradanneavvu dahje liktenruovddi maij.
- Skoldenvahágat ráddjejuvvon dearvvaš liikái/ suorbmafáhcca- dahje suohkkohámis, čohkkánsajis ja perineumas (vuolledábiin).

Gásinvahágat

- Go lea eambbo go 3 cm gaskkal čiehkabátnemearkkaid de lea jáhkehahtti ahte rávisolmmoš lea gáskkestan.

Vahágat beljiin, njunis, čeabehis ja čalmmiin

- Vahágat ámadeajus leat dábálaččat go mánná lea illastuvvon.
- Symptomat biepmobággemis sáhttet oidnot njálbmeguovnnjis.
- Vahágat dego bohtaneapmi, vardin, árpan ja hávvi baksamiin.
- Vahágat njunis.
- Olgguldas ja siskildas bealjis sáhpadasat, vardin ja bealljecuoccas ráhkaduvvon ráigi
- Vahágat dego bohtaneapmi, sáhpodeapmi ja hematoma (garra duhkoštallan) oaiveasis.
- Nierradáktedoadjun.

Dákteriggevahágat/doadjun

- Mánná lea dábáleamos vuollel 2 lagi.
- Doadjun mánáin vuollel 1 lagi ii leat dábálaš.
- Eahpedábálaš lokaliseren, dego beadbi, čielgedákti, raddedákti, guovdnji (bekken).
- Doadjun guhkes revrelágan dávttiin, erenoamážit unna mánáin.
- Moalkás doadjun oaiveskálžžus, dahje doadjun oaiveskálžžus mánáin vuollel 2 lagi.
- Doadjun mii fuomášuvvo dáhpedorpmis.

Oaivevahágat

- Mánná lea dábáleamos vuollel 2 lagi
- Doadjun oaiveskálžžus.

- Subdurala vardimat (vardin gaskkal dura ja arachnoidea; guokte olggumus vuoinjamašcuoccas).
- «Shaken Baby Syndrome» sáhttá leat dovdomearka ovtta dahje eambbo čuovvovaš joavkuuin:

  - Subdurala vardin
  - Čiekŋalis axonal vahát/encefalopatiija – vahát vuoinjamaččain (axon=nearvasáras)
  - Vardin čalbmevuodđus

Čielgevahát, vuovdavahát ja thoraxvahát

- Dá leat hárves vahágat, muhto duodalaččat. Oaivevahágiid manjel lea vuovdavahát dat dábáleamos sivva jápmimii manjel go lea časkkahallon dahje čievčahallon čoavjái illastuvvon mánán vuollel 2 jagi.
- Árpa vuovasis, dávvvis, monimuččain ja čoliin sáhttá dagahit vardima dahje septisk šohka.
- Monimušváili rhabdomyolyse stuora deahkkevahága dihte
- Vahát geahppáiguin, čoddagis dahje váimmus manjel huškkastaga dahje garra deaddun raddevuovdda vuostá.
- Erttetdáktedoadjun siiddus ja maŋábeale columna vuosttá boadus šluvgimis.

Jámálgit

- Apne, ivdnerievdadusat ja hypotoni sihke gozuid nalde ja oađidettiin.
- Illasteamis lea dávjá dagahuvvon oaivevahát, šluvgin, mirkkuid addin dahje buvíhan viggamuš sivvan.
- Vardin njunis/njálm̄mis medisiinnalaš siva haga sáhttá čujuhit buviheapmái.

Mirkkuid addin

- Mánná lea ožzon eambbo dálkasa go maid doavttir lea ásahan dahje mii lea ávžžuhuvvon.
- Mánná oačču;
- Vuoliduvvon dihtomielalašvuoda, geasáhagaid
- Vuovssada, luhčadávdda
- Čuohcci vuoinjnahat ja elektrolytt muosáhusaid

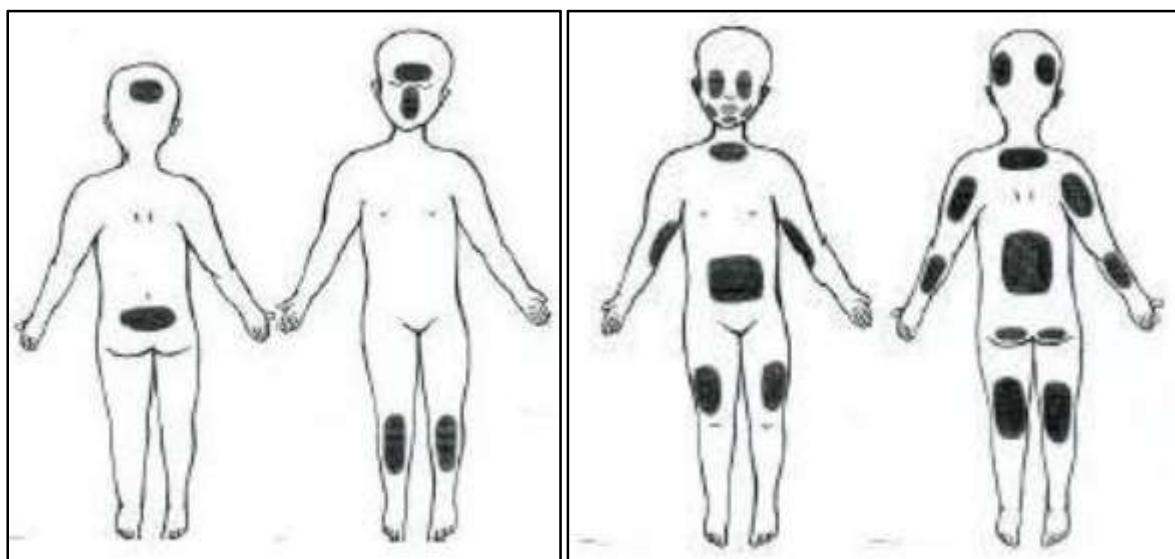
Ráhkaduvvon dahje dagahuvvon buozalmasvuohta

Dát fenomena bidjá máná heakka ja dearvvašvuoden heahtedillái, ja das lea viiddis duoðalašvuodenagráda. Boastut buohccindieðihit máná lea maid psyhkalaš noaðdi mánnái. Iešguðetlágan vugiin gos fuolahuolmimoš dagaha mánnái symptomia dahje vahága, sáhttá leat ahte fuolahuolmimoš ieš ii leat stánddas oaidnit dahje veardidit máná dárbuid. Ovdamearkka dihte sáhttá fuolahuolbmós leat boasttujáhkku dahje hypokonderiija.

Jus fuolahuolmimoš dagaha mánnái vahága dahje ráhkada symptomaid de gohčoduvvo **Munchausen by proxy**. Dát mearkkaša hutkojuvvon symptomat ja vejolaš dagahuvvon symptomat.

Ovdamearkkat sáhttet leat:

- Geardduhuvvon jámálgeapmi/apne
- Hypoxemija (vuoliduvvon oksygenakonsentrašuvdna varas ja hemoglobiidna)
- Geasáhagat maid dábálačcat dušše fuolaheaddji lea oaidnán
- Hypoglykemija
- Čoavje,čoalleváivi dahje buozalmasat medisiinnalaš čilgehusa haga

Lunddolaš sáhpodeamit go mánná nordada

Sáhpodeamit mannjel illasteami

Mielddus 2:
«DUOSTTAT OAIDNIT, DUOSTTAT JEARRAT, DUOSTTAT DAHKAT»

Dás čuovvu oassi «Duosttat oaidnit, duosttat jearrat, duosttat dahkat» almmuhuvvon Norgga heahteguovddášsearvvis oktan Justiisa- ja gearggusvuodadepartemeanttain. Čálus kursiivvas ii leat doaibmagoarttas váldon.

DUOSTTAT OAIDNIT

Fysalaš mearkkat mat sáhttet boahtán veahkaváldima geažil

- Hávit, njaldon vuovttat, sáhpadasat – erenoamážit čeabehis, gazzamearkkat, bohtaneamit
- Vahágat oaivvis, ámadeajus, čeabehis, čiččiin, rattis, gieđain
- Vahágat máŋga sajiin gorudis ja vahágat mat leat savvon iešguđet grádaiń
- Dákte doddjon, buollinvahágat, čuggestat hávit, gynekologalaš bákčasat
- Oaivejorran, oađđen- ja borranváttisvuodat
- Psykosomáhtalaš symptomat dego čoavjebávčas, oaivebávčas, čielgebávčas, jna.

Psyhkalaš reakšuvnnat mat sáhttet boahtán veahkaváldima geažil

- Ballu, ráfehisvuohta, oađđen- ja konsentrašuvdnnaváttisvuodat
- Deprešuvdna, deddon, heajut iešdovdu, gierdameahttunvuohta, iešsorbmenjurdagat, iešsorbmengeahčaleapmi

Eará dilálašvuodat mat sáhttet leat veahkaváldima geažil

- Buohccindieđihuvvon dávjá, doaktára luhtte dávjá – dávjá mearritmeahttun symptomain
- Rievdań dahanje botke šiehtadusaide, olbmos lea váttisvuohta beassat eret ruovttus
- Olmmoš ii hálit veahki mii góibida geahčadeami bearrašii/bárrarelašuvdnii
- Olmmoš lea álo ruđaheapme
- Olmmoš hárve boahtá akto šiehtadusaide, beallelaš/guoibmi lea dávjá mielde
- Lasiduvvon dálkkasgeavaheapmi ja alkoholageavaheapmi
- Cuovkanan dávvirat, ráigi uvssain ja seinniin (go finat guossis ruovttus)
- *Garvin/isolašuvdna – láhttenvuohki rievdań.*

DUOSTTAT JEARRAT (RUTHINNALAŠGAŽALDAGAT)

Mot sáhttá álggahit sagastallama (*sáhttá ovdamearkka dihte atnot sisaboahinságastallamis, rutiidnakontrollas, jna.*)

«Máŋgasat geaid deaivvan mu barggus leat vásihan illastemiid dahje áitima guoimmis dahje earáin lagas bearrašis. Lean vásihan ahte eai leat oallugat geat dihtet ahte sáhttet muinna hupmat dan birra. Danne lean álgán buohkain jearrat »

- Leat go don vásihan illasteami?
- Leat go leamaš bárradilis gos ledjet balus dahje dovdet áiton?
- Lea go du guoibmi (*dahje earát*) goasse bávččagahtten du?

Ovdamearkkat kárten jearaldagaide veahkaváldimis

- Goas lei manjemus háve go muhttin bávččagahti du?
- Mii geavai dain vearrámus veahkaváldinepisodain?
- Goas dáhpáhuvve dát veahkaváldimat?

Gažaldagat fysalaš veahkaváldima birra

- Časkkahallat go? Duhkoštallojuvvot go? Dollojuvvot go vuollin? Hoigaduvvot go?
- Leat go boldojuvvon?
- Leat go balus mii eará sáhttá geavvat duinna?

Gažaldagat psyhkalaš veahkaváldima birra

- Njuorasmahttojuvvot, loavkiduvvot dahje heahppášuvvot go?
- Muitaluvvot go ahte leat unnán veara/dus lea unnán árvu?
- Áitá go oktage du?
- Dovddat go iežat balus?
- Lea go sus geainna orut ovttas váttisvuhta hálldašit suhtu/suhttá dávjá dahje lea go boarka/buošši?
- Balat iežat guoimmis, mánáin, dahje earáin iežat lahkosis?
- Ealát go garra njuolggadusaiguin dan ektui ahte mii lea lohpi ja mii ii leat lohpi?
- Stivrejtit go earát du?
- Hálldašat go iežas ruðaid?
- Mearrida go oktage galgá go dus leat oktavuohta bearrašiin ja olbmáiguin?

Gažaldagat seksuálalaš veahkaváldima birra

- Bággehalat go dahkat seksuálalaš doaimmaid go ieš it hálit?
- Bággehalat go geahččat pornográfalaš govaíd/filmmaid?

Gažaldagat ávnناسلاš veahkaváldima birra

- Bálkestuvvojit/Cuvkejuvvojit go diŋgat?
- Billahuvvet go diŋgat maidda don liikot?
- Leat go vásihan ahte biktasat gaikoduvvojit?

Gažaldagat mánáid birra

- *Leat go bearrašis noađit maid mánná vásicha váivin?*
- Lea go du mánná oadjebas?
- Balat go ahte du mánná/mánát sáhttet roasmmuhuvvot?
- Gos leat mánát go šaddá soabatmeahttunvuhta ruovttus? Leat go mánát das, lanjas, skuvllas?
- *Maid don/doai bargabeahtti go mánná ii jeagat, bárgu, vuosttilda?*

Sihkkarvuoda veardideapmi

- Ealát go dál dakkár dilis ahte fertet ballat vásihit veahkaváldima?
- Lea go oktage áítán du vearjjuin? Leat go veahkaváldis vearjjut?
- Balat go ahte du mánát galget vásihit veahkaváldima dahje veahkaváldin áitaga?
- Lea go dus leamaš oktavuohta heahteguovddážiin ovdal?
- Leat go váldán oktavuođa politiijaiguin veahkaváldima birra?
- Lea go veahkaváldi váidon/áššáskuhtton/dubmejuvvon veahkaváldima dihte?

Mielddus 3: Symptomat mánáin ja nuorain geat leat vásihan dahje vihttánat iešguðetlágan veahkaváldimii

Muitte ahte mánáin ja nuorain eai soaitte symptomat vaikko leat vásihan veahkaváldima.

	Dovddut	Kognitiiva	Lahtten
0-1 jagi	<ul style="list-style-type: none"> - Ballu - Valaid alde/jieris - Traumatiserejuvpon - Hyperaktivita 	<ul style="list-style-type: none"> - Váilevaš responsa - Mañjoneapmi ovdáneamis 	<ul style="list-style-type: none"> - Čierru - Oaðdin váttisvuodat - Čoavjeváttut - Bávčaga álkit
1-5 jagi	<ul style="list-style-type: none"> - Ballu - Suhtus - Balla illasteaddjis - eahpida - dovdá háddjejuvpon váhnemiid gaskkas - dovdá fámohisvuoda - hearki - heajos iešluohttámuš 	<ul style="list-style-type: none"> - Álkit mášohuvvo - váttis fokuseret - heajos impulsakontrolla - manjonan ovdáneapmi 	<ul style="list-style-type: none"> - bahodallá/suhtadahkes - Áððestallá illasteaddji - seŋgii ribaha cissat/baikkit - garra suhttu - suddje nuorat oappáid/vieljaid - suddje eadni/áhči, háliida leat ruovttus - cuvke duhkorasaid - jierásnuvvo álkit - váilevaš respeakta nissonolbmuide/dievdoobmuide
5-12 jagi	<ul style="list-style-type: none"> - álkit čierostuvvá - hejot organiserejuvpon dovddut - váttis luohttit - desperáhta - vártnuheapme - váilevaš empatiija - suhtu eadni/áhči vuosttá - acces suhttá 	<ul style="list-style-type: none"> - oahppan váttisvuodat - iešsorbmen jurdagat - váilevaš struktuvrra ja fokusa - lahtte rávesolmmožin ovddasvástádus - badjelmearálaš ovddasvástádus - váilevaš ovddasvástádus 	<ul style="list-style-type: none"> - geahčala kontrolleret - billista dinggaid - garra gieðat - garra suhttu - báhtara ruovttus - badjelmeare dárkil - váilevaš rájít - illasta illasteaddji - iešoardin/iežas vahágahttit - doarru
Nuorat 12-18 jagi	<ul style="list-style-type: none"> - váttis luohttit - vašuha dahje sivahallá fuolaheaddji - garra dárbbu várjaluvvot 	<ul style="list-style-type: none"> - Váttis fokuseret - olu jávkan skuvllas/heitá - váilevaš iešipmárdus - rájáheapme 	<ul style="list-style-type: none"> - ii doaimma ruovttus - ii doaimma relašuvnnain - báhtara ruovttus - gárrenmirkkogevaheapmi - árrat áhpeheapme - borranváttisvuodat

	<ul style="list-style-type: none"> - jieris ja valaid alde, staðuheapme - vártnuheapme - eahpečielga sohkabealrollat - dovdá sivalažžan ja heahpatvuodja illasteami ektui - dovdduide váilevašvuodja - lossamielalaš - geassáda - olbmáid haga - dárbbaha kontrolla 	<ul style="list-style-type: none"> - persovnnalaš váttisvuodat - doaivu veahkaváldin lea dábalaš bárradilis - árbevirolaš sohkabeale rollat/arvvut - iešsorbmen jurdagat 	<ul style="list-style-type: none"> - nieiddat ohcet gievrras várjaleaddji dievdoolbmo - ieš vhágahdden - Čoavdá váttisvuodaid doarrumin - anti sosiála lahtten - garra suhttu - cábmá illasteaddji - seksuálalaš váttisvuodat
--	--	--	--

Mielddus 4: Ságastallan mánain

Referánsat: *Bagadeaddji veahkaváldin lagas relašuvnnaid oktavuođas, Drammen suohkan*

- Gullat maid mánná muitala, it ábut čájehit ahte leat suorganan dahje ballán.
- Leage diehtomielalaš goas ja movt galggat heaitthihit ságastallama. Go leat ožzon doarvái dieđuid de loahpahat sagastallama ja luoittát mánáidsuodjalussii čuovvoleami.
- Bija buori áiggi ságastallamii ja čohkket mánain dákkár báikái gos earát eai muosehuhtte.
- Muital mánnái ahte lei riekta sus boahtit du lusa. Mánát dárbašit čielga dieđu ahte lea lohpi hupmat dan váttes dáhpáhusa birra.
- Ale lohpit mánnái ahte lea čiegušvuhta dudno gaskkas. Čilge ahte fertet muitalit eará rávisolbmuiide vai dilli sáhttá buorránit. Muital ahte mii háliidit veahkehit, ja ahte lága bokte mii galgat veahkehit.
- Mánás lea riekti, muhto ii geatnegasvuhta, muitalit. Mánná ii soaitte háliidit muitalit eambbo go maid lea juo muiṭalan, ja dat lea ordnegis. Mánná ieš mearrida maid son háliida ahte mii galgat diehtit, ja goas mii galgat beassat diehtit dan. Vaikko lea ge dehálaš ahte sii hupmet, ii ábut bágget mánáid.
- Čále maid mánná ja don hupmabeahtti, lea dehálaš viidáset áššemeannudeapmái.
- Jeara rabas gažaldagaid, ale bija sániid mánnái ja ale jeara konkrehtalaš gažaldagaid veahkaváldima birra.
- Divtte máná váldet guhkes bottuid – ale gaskkalduhutte.
- Divtte máná leat áššedovdi iežas historjjás ja friddja muitalit, don dušše geardduhat maid mánná muitala. Muhtomin mánná ferte hástaluvvot eambbo muitalit. Daja “sáhtát go eambbo muitalit...” ja “sáhtát go eambbo čilget...”
- Muitte čuovvulit buot fáttáid maid mánná ieš váldá bajás, lunddolaš loahpaheapmái, vaikko ii gulage áššái ja gáidá eret fáttás maid leidde hupmame. Jus loahpaha dahje gaskkalduhtá máná dat fáddá sáhttá čuovvut, ja ii nagot šat fokuseret daid fáttáid man birra don háliidat hupmat.

- Go geargabeahtti ovta fáttain čoahkkáigease, nu ahte mánná oažju čielga ipmárdusa maid don leat ipmirdan. Dakkár čoahkkáigeassimis soaittát vásihit ahte mánná muitala eambbo beliid, rievda, dahje sus leat eambbo jurdagat maid son čátná du čoahkkáigeassimii.
- Ane dušše máná sániid, ja ale lasit makkárge detáljaid dahje eará “ládejuvvon” sániid maid mánná ii leat namuhan.
- Loga mánnái son ii leat akto, ahte don dovddat earáid geat leat vásihan sullii seamma, ja ii oktage mánná galgga dárbbahit vásihit dakkáriid. Mánát geat leat vásihan veahkaváldima dovdet hui akto ja doivot dávjá sii leat áidna geat leat vásihan dan.
- Muital dan maid rávisolbmot dahket lea rávisolbmuid sivva. “Ii ovttage rávisolbmos leat lohpi bargat dan maid don dál leat muitalan” (gearddut sániid maid mánná lea atnán). Loga ahte mánná ii leat bargan maidege boastut, vaikko man jeagoheamit mánát leat de ii leat lohpi dakkáriid bargat.
- Jus mánná sivahallá iežas, lea hui dehálaš muitalit mánnái ahte son lea bargan dan maid son sáhtii ja ahte ii leat su sivva.

Mielddus 5: Diedihit politijaide

Láhkavuodđu:

- Rájggáštusláhka § 196
- Dearvvašvuodabargiidlháhka §§ 23 ja 31

Bargočilgehus:

Buot suohkan bargit

Buohkain lea ovddasvástádus diedihit politijaide – dahje eará lágje ohccát mo sáhttá hehttet rihkolaš daguid dahje eastadit váikkuhusa dakkár dagus.

Eaktu lea earret eará ahte lea sihkar dahje oalle jáhkehahti ahte dakkku boahtá geavvat, dahje lea geavvan (doppe gos lea vejolaš hehttet ovtta juo dáhpáhuvvon vahágahttima, vearránit duođalaš vahágahttimi).

Hehtteneatnegasvuhta guoská e.e. go:

- Dábálaš ja roavva illasteapmi lagas relašuvnnain ja mielváikkuheapmi dakkár illasteamis
- Seksuálalaš doaimmat mánáin vuollel 16 jagi
- Rumašroasmmuhuvvan mii addá duođalaš buozanvuoda, bargonávcchahisvuoda, mearkkašahti roasmmohuvvama dahje jápmima váikkuhussan.

Dearvvašvuodabargit

Dearvvašvuodabargit galget diedihit politijaide jus lea dárbbalaš vai hehttet duođalaš vahágahttima olbmui (dahje opmodahkki).

Dát dieđihangeatnegasvuhta ii leat dušše rájggáštuslága vuodul. Dieđihangeatnegasvuhta manná jávohisvuodageatnegasvuoda ovdalii go dearvvašvuhta dahje heagga lea áitojuvvon dahje hehttet opmodat vahágahttima.

Fuomášupmi dearvvašvuodabargiide:

Dieđihangeatnegasvuhta sáhttá deavidit sihke fáhkkatlaš ja ii fáhkkatlaš dilálašvuodain. Fáhkkatlaš dilis lea dávjá unnán áigi, ja áigi boahtá mearridit vejolašvuoda ráddjet vahámahtodaga. Danne ii sáhte alo gáibidit vissisvuoda ahte lea dilli gos lea geatnegahton diedihit ja jávohisgeatnegasvuhta ferte gáidat. Lea doarvái ahte dili ektui leat dahkon ássháigullevaš geahčcaleamit čielggadit ášši/dili., ovdamearkka dihte jearahit gažaldagaid sis geat váldet oktavuoda dearvvašguovddážiin oažžun dihte dearvvašvuodaveahki dahje jus veardideamit vuodđuduvvojit vásáhusaid risiko ovdáneami bokte, earret eará vásáhusaid pasieanttain (dál dahje ovdal) vuodđul.

Jus ii leat fáhkkatlaš heahtedilli, leat stuorat vuordámušat veardideapmái ja vissisvuhtii ovdal go politijaide dieđiha. Duogáš dasa lea ahte dábálaččat dakkár dilis lea buoret áigi iskkat ášši.

Mielddus 6: Dieđuid addit dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalussii

Láhkavuoddu:

- Dearvvašvuodabargiidláhka § 32
- Mánáidgárdeláhka § 21

Dearvvašvuoda-, mánáidgárdde- ja skuvlabargiide.

Bargočilgehus:

Obbalaččat

Bargit geat veardidit ahte mánát/nuorat dárbbasit čuovvoleami dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas, galget váldit initiativva dasa – miedáhusain váhnemiin. Jus váhnemati eai atte miedáhusa ja bargi veardida ahte mánná/nuorra ii oaččo dárbbashaš dearvvašvuodaveahki, deaivila diedihangeatnegasvuhta mánáidsuodjalussii (geahča sierra prosedyra). Jus jođiheaddji ii leat ovtaaoivilis bargi veardidemiin, lea bargis iešheanalaš geatnegasvuhta dieđihit ášši.

Dearvvašvuodabargit

Son gii addá dearvvašvuodaveahki, galgá addit dieđuid relevánta dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalussii (omd: dearvvašvuodaguovddážii dahje fástadoaktárii) jus son mearkkaša dili mii berrešii dagahit ahte suohkana dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalus álgghaha doaimmaid. Dieđuid galgá addit maŋŋel go lea ožžon miedáhusa pasieanttas, dahje nu guhka go dieđut muđui eai guoská jávohisvuodageatnegasvuhtii.

Váldonjuolggadus lea ahte jođiheaddjis lea ovddasvástádus addit dieđuid.

Mánáidgárddebargit

Mánáidgárddebargit galget addit suohkana dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalussii dieđuid diliid birra maid veardidit sáhttet dagahit ahte doaimmat máná ektui galget álgghahuvvot. Dieđut galget addot maŋŋel miedáhusa, dahje nu guhka go dieđut muđui eai guoská jávohisgeatnegasvuhtii. Váldonjuolggadus lea ahte jođiheaddjis lea ovddasvástádus addit dieđuid.

Skuvlabargit

Skuvlabargit galget addit suohkana dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalussii dieđuid diliid birra maid sii veardidit sáhttet dagahit ahte doaimmat galget álgghahuvvot. Dieđut galget addot maŋŋel

miedáhusa, dahje nu guhka go dieđut muđui eai guoská jávohisvuodageatnegasvuhtii (ii čuoččo makkárge lágas).

Ovddasvástádus dieđihit: Gulahallanoahpaheaddji dahje rektor geat maid dieđiheaba nubbi nubbái.

Mielddus 7: Dieđuid addit mánáidsuodjalussii

Láhkavuoddu:

- Dearvvašvuodabargiidlhka § 33
- Mánáidgárdelálhka § 22
- Oahpahuslálhka § 15-3
- Mánáidsuodjaluslálhka § 6-4
- Sosiálabalvaluslálhka § 45

Bargočilgehus:

Bissetkeahttá jávohisvuodageatnegasvuodas galget buot suohkanbargit sihkkarastit ahte addojuvvo, dahje ieš addit, dieđuid mánáidsuodjalussii go:

- Lea ágga jáhkkit ahte mánná ruovttus väsiha illasteami dahje leat earálágan duođalaš fuolahušváillit *
- Mánás leat bistevaš ja duođalaš láhttenváttisvuodat

Dákkár dieđuid galgá maid addit go mánáidsuodjalusas boahtá gohčun.

Son gii bargá dearvvašvuoda- dahje sosiála bálvalusas, ja mánáidgárdde- ja skuvlabargit galget leat áicilat dilálašvuodain gos soaitá fertet álggahit doaibmabijuid mánáidsuodjalusas.

Dieđuid addit ja/dahje sáddet dieđuid mánáidsuodjalussii, galgá dábálaččat dahkkot na:

- Mánáidgárddis: Jođiheaddji
- Skuvllas: Rektor
- Dearvvašvuodabargit: Iešheanalaš dieđihangeatnegasvuohta (dieđit fágalaš ovddasvástideaddjái nu jođánit go vejolaš)
- Eará bálvalusat ja bargit: doaibmajođiheaddji/bálvalusjođiheaddji

Jus jodiheaddjis ii leat seamma oaidnu árvvoštallamis go bargis, lea bargis iešheanalaš geatnegasvuohta váldit oktavuoda ja diedihit mánáidsuodjalussii.

* Vásihit illasteami ja/dahje veahkaváldima bearrašis (omd: seksuálalaš illasteami dahje eará fysalaš veahkaváldima) mearkkaša “illasteapmi ruovttus dahje earálágan duođalaš fuolahušváili”. Sáhttá mearkkašit ahte lea vásuheame duođalaš fuolahušváilli go mánná lea vihttán veahkaváldimii dahje go mánná vásicha fysalaš dahje psyhkalaš veahkaváldima unnit mahtodagas,. Ii gáibiduvvo sihkkaris diehtu ahte mánná lea badjelis čilgejuvvon dilis, muhto ferte leat eambbo go dušše várohus. Vuodđun dieđihangeatnegasvuhtii, lea veardideapmi riskkas ahte mánná vásicha veahkaváldima dahje lea ballu ahte mánná vásicha veahkaváldima fuolahušdilis.

Sus geas lea vuorjašupmi ii galgga šat iskkat ášši ja váldit badjelassi mánáidsuodjalusa barggu vai ahte duodaštit vuorjašumi.

Mielddus 8: Doaibmabidju go lea vuorjašupmi dahje várohus ahte mánná/nuorra vásihá veahkaváldima

Áigumuš:

Prosedyra guoská go bargis lea vuorjašupmi dahje váruhus ahte mánná/nuorra lea vasihan buotlágan veahkaváldimiid – maiddai psyhkalaš veahkaváldima – vaikko mánná/nuorra dahje oktage eará ii leat duođaštan váruhusa/muitalan dáhpáhusaid birra.

Bargočilgehus:

Obbalaččat

Beroškeahttá makkár dilli lea, de lea dehálaš sihkkarastit ahte mánná fuolahuvvo.

Ii galgga addit diedu váhnemiidda jus váruhuvvo ahte veahkaváldin ja/dahje illasteapmi guoská bearrašii/sohkii.

Jus eará diliin ii ovdagihtii addo diehtu váhnemiidda de galgá fágalaš ákkastallan vuodđun.

Dearvvašvuodabargiide dearvvašvuodastašuvnnas ja doaktáriidda gullá čuovvovaš

- Huma mánáin/nuorain – leage čielggas ja jeara rabas gažaldagaid
- Ane iskanlisttu: « Symptomat mánáin ja nuorain geat leat vásihan dahje vihttánat iešguđetlágan veahkaváldimii », «Fysalaš illasteapmi – symptomat ja mearkkat» ja «Sagastallan mánáin» vuodđun viidáset proseassas.
- Dearvvašvuodastašuvdnii: Váldde oktavuođa fástadoaktáriin bagadallat dili, earret eará lihccut buozalmasuodjaid
- Jus lea garra váruhus dahje mánná/nuorra ieš muitala veahkaváldima birra, váldde oktavuođa mánáidsuodjalusain digaštallat ja oažžut rávvema – ovdal go mánná/nuorra vuolgá ruoktot
- Jus mánáidsuodjalus ii leat olámuttos, váldde oktavuođa politijajaiguin digaštallat go lea váruhus veahkaváldima birra
- Diedít fágalašjođiheaddjái nu jođánit go vejolaš, ja jus vejolaš ovdal go válddát oktavuođa mánáidsuodjalusain dahje politijajaiguin

Duođaš máná journália čuovvovaš čuoggáid:

- Ágga vuorjašupmái/váruhussii
- Čoahkkáigeasu ságastallamis
- Čilgehusa jus leat mearkkat (hávvemearkkat, sáhpadasat, vahágat, hávit) – váldde govaid
- Veardideami
- Viidáset čuovvoleami / doaibmabijuid

Buorit rutiinnat čuovvulit váhnemiid ja mánáid geat eai boađe šihttojuvvon áiggiide. Pasieantta ja geavaheaddjivuoigatvuodálága § 1-1 mearrida ahte mánain lea vuoigatvuohta dearvvašvuodákontrollii, ja ahte váhnemat leat geatnegahton fuolahit máná dearvvašvuodákontrollii.

Eará bargiide suohkanis guoská čuovvovaš:

- Go lea vuorjašupmi dahje váruhus galgá váldit oktavuoda mánáidsuodjalusbálvalusain ovttatmano digaštallat ja oažžut rávvema viidáset doaimma ektui
- Duođaš ahte ášši lea digaštallojuvvon mánáidsuodjalusain – maiddai dalle go ášši lea digaštallojuvvon anonymat.

Mielddus 9: Doaibmabidju go diehtá ahte mánná/nuorra lea vásihan veahkaváldima

Bargočilgehus:

Juohke dilálašvuodas ferte veardidit lea go mánáidsuodjalus dahje politija gii galgá ovddemus oaččut dieđu

- Diedit ášši mánáidsuodjalussii – čuovo sierra prosedyra. Jus mánáidsuodjalus ii leat olámuttos, váldde oktavuođa politijaiguin (02800) dahje alárbbmatelefovnain mánáide ja nuoraide (116 111) nu ahte sii sáhttet váldet oktavuođa bargiiguin mánáidsuodjalusas
- Čuovo prosedyra «Dieđihit politijaide» jus lea dárbbalaš
- Sihkkaraste ahte mánná fuolahuvvo – mánná ii galgga sáddejuvvot ruoktot ovdal go lea veardiduvvon mánáidsuodjalusas lea go dohkálaš dilli
- Go lea várohus ahte lea veahkaváldin ja illasteapmi bearrašis/sogas, eai galgga váhnemat oažžut dieđu ovdal go dieđihuvvo viidáset mánáidsuodjalussii dahje/ja politijai

Mielddus 10: Doapibmabidju go lea vuorjašupmi dahje várohus ahte olmmoš badjel 18 jagi vásicha veahkaváldima

Viidodat: Buohkaide geat addet dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvaleami, lassin bargiide mánáidsuodjalus- ja sosiálabálvalusas

Bargočilgehus:

Obbalaččat

Bargit geat vuorjašuvvet dahje geain lea váruhus ahte pasieanttat/kieanttat/geavaheaddjit vásihit iešguđetlágan veahkaváldima lagas relašuvnnain galget:

- Jearrat sus geasa guoská – jearrat njuolga! Guoskevaš gažaldagat gávdnojit iskanlisttus « Duosttat oaidnit, duosttat jearrat, duosttat dahkat»
- Veardit sihkkarvuoda ja dieđihangeatnegasvuoda politijaide. Ášši sáhttá maid digaštallot anonymalaččat – dahje miedáhusain – veahkaváldinkoordináhtoriin Finnmarkkus (78 46 99 18 / 02800). Huma suinna gii vásicha veahkaváldima dáid alternatiivvaid birra.
- Jus dus ii leat vejolaš váldit ovddasvástádusa viidáset čuovvuleamis áššis, geahčal vuodđudit oktavuoda eará veahkkeapparáhtain (Oppalašisttu gávnát suohkanpláanas “Oadjebas Guovdageainnus 2018-2023” kapiittal 4is: Suohkana bálvalusat ja ovttasbargoguoimmit)
- Veardit ferte go olbmo doalvut/vuojihit doaktárváktii/fástadoaktára lusa
- Jus sus gii vásicha veahkaváldima leat mánát, čujuhuvvo prosedyrii “Dieđuid addit mánáidsuodjalussii”

Doaktáriidda, jorttamovrii ja bargiide psyhkalaš dearvvašvuodabálvalusas guoská vel čuovvovaš:

- Siehtat odđa čuovvolandiimmu – jus ain lea vuorjašupmi dahje lea duođaštuvvon
- Jus vuorjašupmi lea duođaštuvvon, atte dieđuid veahkkeapparáhtaid birra ja veahket su váldit oktavuoda
- Sáhtát atnit heahteguovddáža digaštallanguibmin (anonymalaččat dahje miedáhusain)
- Čále duođaštusa journália: Čilge dili, ságastallama ja jus leat lassin iskkan

Lea dehálaš doalahit buori luohttámušoktavuođa, muhto ii galgga mannat dieđihan- ja hehtteneatnegasvuodja ovdii.

Jorttamovrraide čujuhuvvo maid prosedyraide áhpehisvuodabálvalusas ja Nationála fágalaš njuolggadus áhpehisvuodafuolahussii.

Mielddus 11: Mánáidsuodjalusa barggut veahkaváldin lagas relašuvnnaid ektui

Láhkavuoddu: Mánáidsuodjaluslákha §§ 4-3, 4-4, 4-5, 4-6 ja 4-12

Bargočilgehus:

Mánáidgárdde- ja skuvlabargi váldá oktavuoða go váruhuvvo/vuorjjášuvvo veahkaváldin. Bargi mánáidsuodjalusas galgá vuosttažettiin veardidit lea go ášsi dakkár ahte ferte dieðihit mánáidsuodjalussii.

Jus veardiduvvo ahte lea vuodðu dieðihit, de álggahuvvo iskkadeapmi.

Jus veardiduvvo ahte ii leat vuodðu dieðihit, addojuvvojít čuovvovaš ráðit:

- Čujut iskanlistui “Ságastallan mánain” dan ektui ahte movt son dahje earát ossodagas sáhttet hupmat mánain vai duoðaštit dahje ii, váruhuvvama.
- Digaštala ášsi teamas/kollegaiguin.
- Cále logga dáhpáhusa ja váruhuvvama birra.
- Jus lea sáhpadas dahje mearkkat mat čujuhit fysalaš illasteapmái, geavat iskanlisttu “Fysalaš illasteapmi – symptomat ja mearkkat” vuodðun viidáset iskamis.

Veardit berre go govvet mearkkaid, ja gii dan galgá bargat.

Šiehtat odða oktavuoða viidáset proseassa ektui (áigodaga duoðalašvuodða ektui).

Dearvvašvuodðabargi dearvvašvuodðastašuvnnas dahje doavttir váldá oktavuoða go váruhuvvo/vuorjjášuvvo veahkaváldimii.

Lassiin viisot eará čuoggáide ovddit oasis:

- Jeara lea go čaðahuvvon makkárge guorahallan dahje iskkadeapmi.
- Siða doaktára iskkat leat go ovdalaččas vuorjašumit journálas.
- Jus mánás leat váhnen/váhnemati mielde ja son lea/soai leaba ain lahkosis, siða su gii váldá oktavuoða jearrat sus/sudnos mii lea geavvan jus leat vejolaš veahkaváldin mearkkat.

Go earát go sii geat gullet ovdalaš namuhuvvon joavkuide váldet oktavuoða go várohuvvo/vuorjjášuvvo veahkaváldimii

- Veardit lea go vuodðu dieðihit mánáidsuodjalussii – ja siða de dieðuid čállit ja sáddet mánáidsuodjalussii.

- Jus leat váttis oažžut dieđuid čálalaččat, de fertejít bargit mánáidsuodjalusas čállit dilálašvuoda birra ja geardduhit dan suinna gii váldá oktavuođa.

Mánáidsuodjalusa ovddasvástádusat ja doaimmat:

Go oačeu dieđuid fysalaš veahkaváldima birra – veahkaváldin máná, oappá/vielja dahje váhnema vuostá

- Dárkkistit ahte mánna ii sáddejuvvo ruoktot.
- Mánnát máná lusa ságastallat ja čađahit čuovvoleami.
- Dahkat mánáidsuodjalusfágalaš veardideami lea go mánna fáhkkatlaš sorpmis dahje sáhttá go mánna joatkit leat ruovttus
- Jus mánná sáhttá leat ruovttus (omd: jus son gii doaimmaha veahkaváldima fárre olggos): Ríŋge juristii ja šiehtat viidáset áššejođu. Ráhkatt plána viidáset čuovvoleami ja sihkkarastima ektui.
- Jus mánná ii sáhte leat ruovttus: Sihkkarastit máná fuolahuasdili - § 4.6 ášši. Veardit jus mánná omd. sáhttá orrut heahteguovddážis dainna váhnemin gii ii leat doaimmahan veahkaváldima.
- Dieđit politijiaide seamma beaivve, sádde váidima politijiaide manjmusat beaivvi manjel.
- Dieđit váhnemiidda dili birra – ovttas politijiaiguin: Vuolgge ruktui dahje siđa váhnemiid boahtit ságastallamii. Rutiinnalaččat siđa ráđđeaddima politij Jain (Ref. nationála njuolggadus gaskaboddosaš fuolahušváldimis).
- Jus mánás leat oappát dahje/ja vielljat, veardit jus galgá doaibmabijuid álggahit, omd. sirdit sin maid eret ruovttus.
- Addit politijiaide ráđi viidáset čuovvoleamis (omd: vuolgit mielde doaktára lusa).
- Vieččat dieđuid fástdedoaktáris, dearvvašvuodastašuvnnas, skuvllas ja mánáidgárddis ja addit dieđuid – go lea vejolaš – buoremussan mánnaí.
- Leat mielde go mánna galgá ságastallamii/iskkadeapmái mánáidvissui ja veardidit seamma beaivve:
  - sirdima eret ruovttus
  - Heaitihit dahje joatkit sajusteami jus mánás lea leamaš eará fuolahuasdilli go ruovttus

Go oačču dieđuid psyhkalaš veahkaváldima birra máná ektui

- Huma mánáin ovdal go ságastalat váhnemiiguin
- Viečča dieđuid ovttasbargoinstánssain (omd: fástadoaktáris dahje dearvvašvuodastašuvnnas)
- Veardit galgá go váidot politijjaide – dahje digaštala ášši politijjaiguin
- Veardit sáhttá go mánná joatkit leat ruovttus vai lea go dárbu fáhkkatlaččat sirdit máná eret ruovttus/fuolahušváldin. Heahteguovddás ovttas váhnemiiguin lea maid okta vejolašvuohta

Go oačču dieđuid veahkaváldima birra máná ektui obbalaččat

- Veardit doaibmabijuid (geatnegahttojuvvon dahje ii) bearraša ektui (omd: váhnenerávven, suhtohálldašupmi kursa, oktavuohta/čujuhus fástadoaktárii, dearvvašvuodastašuvnna čuovvoleapmi, váhnen/mánná orru guoskevaš guovddážis).
- Jus bidjá doaibmabijuid, de ráhkat doaibmabidjoplána dan dáfus ahte čuovvulit máná ovttas váhnemiiguin, mánáidgárddiin, skuvllain, dearvvašvuodastašuvnnain, fástadoaktáriin ja/dahje eará guoskevaš ovttasbargiiguin.
- Árvvoštallat doaibmabidjoplána ja ávkki čuovvoleamis ja doaibmabijuiguin. Árvvoštala dásseidit ja unnimusat juohke goalmmát mánu. Rievdat doaibmabidjoplána árvvoštallama ektui.

Mielddus 12: Čuovvuleapmi veahkaváldiigui

Bargit mánáidsuodjalusas, psyhkalaš dearvvašvuodabálvalusas, dearvvašvuodastašuvnnas, sosiálabálvalusas ja doaktárat

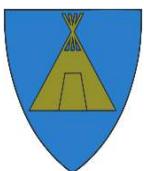
Bargočilgehus:

Veahkaváldit galget oaččut čuovvulan fálaldaga. Maŋŋel mieđáhusa lea vejolaš čuovvovačča fállát:

- Čuovvoleapmi fástadoaktára luhtte, gii veardida čujuhusa GPGai (guovllupsykiátralaš guovddáš)
- Fuolahit diimmu bearas suodjalankantuvrii
- Čuovvoleapmi mánáidsuodjalusas go áššái gusket mánát/nuorat

Lassiin addit dieđu “Dievdotelefovdna” fálaldaga birra – oktavuođadiehtu gávdno suohkanpláanas “Oadjebas Guovdageainnus 2018-2023”.

Mielddus 13: Miedáhusskovvi

Guovdageainnu suohkan Kautokeino kommune

Ulbmil miedáhusain lea sihkkarastit ahte dát olbmot/bálvalusat/instánssat ieš alddis ja ovtas sáhttet váikkuhit ja veahkehit geavaheaddji dárbuid ja hábmet veahkkebijuid buoremussan sutnje. Miedáhus mearkkaša maid ahte juohke olmmoš/bálvalus/instánssa sáttá atnit ássháiguoskevaš dieđuid mat leat jávohisvuoda duohken ovddasvástadusjoavkočoahkkimiin ja fágaraſtildeaddji ovttasbarggus ja maid ráhkkananbarggus ovdal ja maŋŋel čoahkkimiid, buoremussan geavaheaddjái.

Koordináhtor/gulahallanolmmoš sáttá dušše lonohallat dieđuid geavaheaddji ja su ášši birra jus geavaheaddji lea addán miedáhusa dasa, vrd Buhcciid- ja geavaheddiidvuogatvuodaláhka §3-6.

Geavaheaddji ja namuhuvvon olbmot/bálvalusat/instánssat ožžot kopija.

Miedáhus mielddisbuktá ahte geavaheaddji:

- Lea ožzon diehtit makkár dieđuid lonohallet.
- Diehtá masa informašuvdna atno ja vejolaš konsekveanssaid das.
- Diehtá eai galgga addot eambbo dieđut go dat mii lea áibbas dárbbašlaš.
- Diehtá ahte sáttá gieldit ahte addo informašuvdna erenoamáš diliid birra, dahje erenoamáš fágabirrasat/eaŋkilolbmot eai oaččo viissis dieđuid.
- Diehtá konsekveanssaid birra dieđuid addin gáržžideamis ja movt sáttá váikkuhit makkár fálaldagaid dárbbašlaš bálvalusat sáttet fállat.

Mun _____ Perš. nr. _____

**miedihan ahte čuovvovaš bálvalusat/instánssat ožžot dieđuid mu birra ovttasbarggu
oktavuodas:**

- Mu váhnemät
- Fásta doavttir
- Bargit dearvvašvuodaguovddážis/skuvladearvvašvuodabálvalusas
- Psykiatrijabálvalus/Psykologabálvalus

- Mánáidgárdi, spesifisere: _____
  - Mánáidskuvla
  - Nuoraidskuvla
  - PPB – Pedagogalaš-psykologalaš bálvalus
  - Mánáidsuodjalus
  - NAV – Sosiálabalvalus

- Eará: _____

Eará: _____

Dáhton: Báiki:

Vuolláičála: